

MAŁGORZATA DĘBOWCZYK
Instytut Sławistyki PAN

RECEPCJA *ALMANACHU BIEDNEGO RICHARDA*
BENJAMINA FRANKLINA
ORAZ *WSTĘPU DO HISTORII POWSZECHNEJ*
AUGUSTA LUDWIGA SCHLÖZERA W ROSJI

Recepcja myśli pewnych autorów w kulturach odległych od źródła ich powstania stanowić może przykład akomodacji idei. Ta, trafiając w określonych okolicznościach na podatny grunt, podlega z kolei dalszym przekształceniom, zajmując trwale miejsce w zupełnie innych realiach. Przykładem takiego zjawiska jest recepcja prac Benjamina Franklina oraz Augusta Ludwiga Schlözera w Rosji. Nowe idee zagościły w niej dzięki zmianom, jakie zapoczątkowały reformy wprowadzane sukcesywnie przez Piotra I. Car, kierując się swoim zamysłem stworzenia nowoczesnego państwa, które znalazłoby się w grupie mocarstw światowych, efektywnie wykorzystał okres swego panowania, europeizując egzotyczną dla krajów zachodnioeuropejskich Rosję. Inspiracje czerpał z wprowadzanych tam rozwiązań, o których dowiadywał się od wysyłanych na nauki za granicę poddanych. Choć prace Franklina i Schlözera zdobyły czytelników w Rosji już po śmierci Piotra Wielkiego, to jednak dla ukazania procesu ich percepcji niezbędne wydaje się przedstawienie kwestii przemian wprowadzanych przez cara.

Piotr I jako miłośnik okrętów, żeglugi i morza od początku 1697 roku zachęcał szlachtę do nauki żeglowania, nawigacji, budowy okrętów, a także zdobywania doświadczeń w prawdziwych starciach na morzu. To wówczas Rosjanie znaleźli się we Włoszech, Anglii i Holandii. Każdy z wysyłanych poddanych miał za zadanie sprowadzić do Rosji dwóch majstrów, z których wiedzy i umiejętności miało czerpać rosyjskie państwo. Do budowy stoczni pod Woroneżem oraz nad

Donem i Choprem byli kierowani rzemieślnicy pochodzący z Danii, z Holandii, ze Szwecji i z Republiki Weneckiej. Francuski inżynier de Laval opracował zrealizowany plan budowy portu na Morzu Azowskim w okolicach Taganrogu¹. Dzięki polityce cara do Rosji sprowadzano nie tylko specjalistów od żeglugi, budowy okrętów, ale także artystów i architektów². Piotr, nie chcąc być uboższym w wiedzę i doświadczenia od poddanych, których wysyłał za granicę, wyruszył tam osobiście wraz z jedną z ekspedycji poselskich ale — przynajmniej w swoim założeniu — *incognito*. Cała wyprawa zyskała nazwę Wielkiego Poselstwa³. Wyjazd rosyjskiego władcy do kraju nieprawosławnego był bezprecedensowym przełomem w dziejach Rosji:

Zdążono się już wprawdzie przyzwyczać do coraz liczniejszego napływu cudzoziemców, chociaż wywoływał on dość powszechne niezadowolenie, ale żyło jeszcze wielu poddanych cara, pamiętających zgoła odmienne obyczaje. Za panowania Aleksego Michajłowicza, gdy władca przyjmował oficjalne wizyty gości zagranicznych, obok niego stała wielka srebrna misa z wodą, w której przemywał ręce, by nie pozostawić na sobie jakiegokolwiek śladu kontaktu z „nieczystymi poganami”. Czynił to, nie krępując się zupełnie obecnością cudzoziemców. Piotr łamał swym czynem wielowiekową tradycję, dając zarazem temat do rozlicznych plotek, które zaczęły się teraz szerzyć w kraju. Mówiono, że car został porwany; inni twierdzili, że uciekł; a byli i tacy, którzy na własne oczy widzieli monarchę unoszonego przez diabły, ziejące ogniem i pozostawiające po sobie zapach siarki⁴.

Wielkie Poselstwo z Piotrem I odwiedziło Rygę, Mitawę (dziś Jełgawa), Lipawę, Piławę (dziś Bałtijsk), Królewiec (Kaliningrad), Holandię, Anglię, Lipsk, Drezno, Wiedeń, Wieliczkę, Bochnię i Rawę Ruską⁵. Car w pełni wykorzystywał czas podczas swoich podróży — przysłuchiwał się obradom Stanów Generalnych Niderlandów i Izby Gmin w Anglii, uczestniczył w wykładzie kapelana królewskiego biskupa Salisbury Gilberta Burneta o zasadach protestantyzmu, odwiedził angielskie obserwatorium astronomiczne, mennicę w Londynie, zbrojownię i arsenał w Woolwich, port wojenny w Portsmouth, manu-

¹ W. Serczyk, *Piotr Wielki*, Ossolineum, Wrocław 2003, s. 54–55.

² Wybitny architekt, szwajcarski Włoch Domenico Trezzini. W październiku 1703 roku osiedlił się w slobodzie Greckiej w Petersburgu. Efektem jego pracy był Kronsztot i brama triumfalna, najpierw drewniana potem kamienna. Trezzini był naczelnym architektem w Kancelarii Spraw Miejskich, utworzonej przez Piotra w 1706 roku. Tamże, s. 141.

³ Tamże, s. 56–57.

⁴ Tamże, s. 62–63.

⁵ Tamże, s. 56–57, 86.

fakturę płócienną w Bielefeld, arsenał w Dreźnie, muzeum osobliwości, pracownie uczonych, galerie sztuk, a nawet prywatne mieszkania w Holandii. Przebywając w Niderlandach, zafascynował się oglądanymi przez mikroskop drobnoustrojami prezentowanymi przez przyrodnika Antoniego van Leeuwenhoeka, wykładami i sekcjami zwłok wykonywanymi przez profesora Fryderyka Ruyscha. Podczas późniejszych pobytów za granicą⁶ Piotr odwiedzał gabinety lekarzy anatomów. Wymiernym skutkiem anatomicznych zainteresowań cara, oprócz bezpośredniego przeprowadzania sekcji zwłok czy ekstrakcji zębów dworzan, było otwarcie Kunstkamery⁷, czyli muzeum osobliwości. Podczas Wielkiego Poselstwa odwiedził również arsenał, bibliotekę, muzeum i kościoły w Wiedniu, kopalnię soli w Wieliczce, a także oddziały polskie w Bochni.

Piotr I, realizując swój zamiysł przekształcenia Rosji z kraju kojarzonego w Europie z barbarzyństwem i zacofaniem w kraj liczący się na arenie międzynarodowej, wydał stosowny dekret. Jego treść, ogłoszona w Rosji i zagranicą w kwietniu 1702 roku, zawierała wyjaśnienie stosunku władcy do urządzenia wewnętrznego ustroju państwa w kontekście aspirowania do liczących się krajów europejskich:

W ziemiach, które Najwyższy poddał naszej władzy, wiadomo powszechnie, że od chwili naszego wstąpienia na tron wszystkie nasze zamiary i plany były podporządkowane głównemu celowi — polepszeniu bytu poddanych. Staraliśmy się utrzymać spokój wewnętrzny, obronić państwo przed najazdami z zewnątrz i ulepszyć oraz rozwinąć handel. Dlatego też w czasie naszego panowania zostaliśmy zmuszeni do dokonania pewnych zmian, aby nasi poddani mogli lepiej i łatwiej wyuczyć się nieznanym im dotychczas umiejętności oraz stać się przydatniejszymi do prowadzenia działalności handlowej... Staraliśmy się o jak najlepszą organizację wojska — fundamentu państwa naszego; o to, by wojska nasze składały się nie tylko z ludzi dobrze wyszkolonych, lecz również by znajdowały się w dobrym porządku i zachowywały dyscyplinę. Chcąc jednak ulepszyć to jeszcze bardziej i nakłonić cudzoziemców, którzy mogą nam pomóc w zamierzonym dziele, do przyjazdu do nas wraz z innymi specjalistami, do zaciągnięcia się na naszą służbę i zamieszkania w tym kraju, postanowiliśmy niniejszy manifest łącznie z poniższymi punktami ogłosić wszędzie, a wydrukowawszy rozpowszechnić w całej Europie⁸.

⁶ Np. w Wittenberdze w 1712 r. również uczestniczył w sekcjach zwłok i operacjach. Tamże, s. 175.

⁷ Kunstkamera, została założona w Petersburgu w 1714 r. Od roku 1719 miała edukować poddanych, którzy mogli zwiedzać muzeum bezpłatnie i zostać poczęstowani kawą, winem lub wódką z zakąską. Tamże, s. 222–224.

⁸ Tamże, s. 125–126.

Z czasem w obiegu pojawił się rzekomy testament Piotra I, który Leonard Choćko opublikował w 1839 roku w Paryżu w pracy *La Pologne historique, littéraire, monumental et illustrée*. Punkt 1. wątpliwego testamentu politycznego cara zawierał nakaz wprowadzenia w Rosji europejskich obyczajów i formy rządów wszelkimi metodami, nie wykluczając przy tym siły⁹.

Pomimo negatywnych opinii części cudzoziemców na temat obyczajowości Rosjan i rosyjskiej rzeczywistości, car nie zabraniał im wjazdu do kraju. Niektórzy jednak jak John Perry, specjalista w zakresie budowy okrętów i prac melioracyjnych, wyjeżdżali z Rosji, inni — jak Marcin Neugebauer, nauczyciel carewicza Aleksego, zostali zmuszeni do jej opuszczenia. Piotr I zlecał pisarzom przygotowywanie polemik ze zde gustowanymi Europejczykami, którzy po powrocie do Europy Zachodniej pisali pamflety o carze i jego otoczeniu. Wymógł przy tym zakaz rozpowszechniania ich w Saksonii i Prusach¹⁰. Należy jednak zauważyć, że Piotr dawał cudzoziemcom wiele udogodnień:

[...] swobodny wjazd do kraju, bezpieczną drogę do wybranego miejsca pracy i zamieszkania, swobodę wyznania, uwolnienie od jurysdykcji rosyjskiej (w koniecznych przypadkach specjalnie ustanowiony sąd miał postępować według zasad prawa rzymskiego) oraz dostosowanie się w miarę możliwości do obyczajów kraju, skąd przybywała dana osoba. Jedyne wyjątek stanowili Żydzi, od których — według słów samego monarchy — Piotr wolał widzieć u siebie nawet pogan lub mahometan¹¹.

Reforma administracyjna łączyła się z reformą Cerkwi, która zaczęła podlegać synodowi. Piotr I — po uzgodnieniu z patriarchą konstantynopolitańskim — zwolnił z wymogu ponownego chrztu protestantów, którzy przeszli na prawosławie. Możliwe odtąd były małżeństwa zawierane z osobami wyznającymi inną niż prawosławie wiarę¹². Sam związek władcy z Katarzyną Aleksiejewną Michajłowną (urodzona jako Marta Helena Skowrońska) — córką litewskiego chłopca Samuela, którego nazwisko wymieniane jest w kilku wersjach jako Skowroński, Wesołowski czy Wasilewski — było kolejnym posunięciem Piotra na przekór tradycji. Ich ślub miał miejsce 19 lutego (1 marca) 1712 r., ale już w marcu 1711 roku została „gosudarynią”, a jeszcze wcześniej urodziła Piotrowi córki: w 1708 roku Annę, rok

⁹ L. Bazyłow, P. Wieczorkiewicz, *Historia Rosji*, Ossolineum, Wrocław 2005, s. 263.

¹⁰ W. Serczyk, *Piotr...*, s. 126–127.

¹¹ Tamże, s. 126.

¹² Tamże, s. 216.

później — Elżbietę¹³. Według zamysłów zafascynowanego Zachodem Piotra, Rosja miała zostać zeuropeizowana również w zakresie obyczajowości:

20 (30) grudnia wydał dekret o przeniesieniu obchodów powitania Nowego Roku z 1 września na 1 stycznia. [...] Piotr uzasadniając swoje polecenie, powoływał się zresztą nie tylko na przykład krajów Europy Zachodniej, ale również „innych ludów słowiańskich” wyznających prawosławie: Wołochów, Mołdawian, Serbów, Dalmatyńczyków, Bułgarów, a także Greków i mieszkających w granicach państwa rosyjskiego Czerkiesów. Pojęcie „słowiańskości” było — jak widzimy — bardzo rozciągliwe¹⁴.

Obchody Nowego 1700 Roku miały odbywać się według bardzo drobiazgowo określonych wytycznych władcy¹⁵. Tak więc od 1 stycznia 1700 roku w Rosji przestano liczyć dni od początku świata, uznawać datę 1 września za początek nowego roku. Przyjęto również kalendarz juliański¹⁶. Piotr, zainspirowany zwyczajami europejskimi, wprowadzał kolejne innowacje:

30 grudnia 1701 r. (10 stycznia 1702 r.) zabronił padania na kolana przed sobą i zdejmowania (wprawdzie tylko w zimie) nakrycia głowy przed pałacem carskim. Zakazał także rozpowszechnionego w Rosji obyczaju podpisywania się zdrobniałymi imionami w listach do osób wyżej sytuowanych w hierarchii służbowej i stanowej¹⁷.

Europeizacja państwa nie przebiegała gładko i sprawnie. Ludność występowała przeciwko burzeniu starego porządku. W noszeniu bród, tradycyjnych ubraniach i w paleniu tytoniu nie widziano niczego złego, ale już w podatkach nakładanych za wierność tradycyjnemu wyglądowi i krojowi stroju oraz praktykowaniu nałogu tytoniowego — tak. Efektem był wybuch powstania w Astrachaniu i przejęcie rządów przez koło wojskowe na czele z Jakubem Nosowem i Gawryłą Ganczikowem. Rebelia została stłumiona przez feldmarszałka Borysa Szeremietiewa¹⁸. Dalsze zmiany wprowadzane przez Piotra I wiodły ku unowocześnieniu alfabetu, zaprowadzeniu nowych porządków w oświacie i, pomimo niepoehlebnego mniemania o rodakach po-

¹³ Tamże, s. 162, 172.

¹⁴ Tamże, s. 103–104.

¹⁵ Tamże, s. 103–104.

¹⁶ L. Bazyłow, P. Wieczorkiewicz, *Historia...*, s. 143.

¹⁷ W. Serczyk, *Piotr...*, s. 127–128.

¹⁸ Tamże, s. 129–130.

dzielanego przez generał-prokuratora Pawła Jagużyńskiego, także w sferze obyczajowej. W 1718 roku car wydał dekret o wprowadzeniu assamblei — wieczornych przyjęć, w których mogły uczestniczyć żony i córki dworzan¹⁹.

Unowocześnienie państwa odbywało się również na poziomie usprawniania kierowania nim i zwiększenia efektywności pozyskiwania dochodów publicznych. W związku z prowadzonymi wojnami Piotr zdawał sobie sprawę, że kraj wymaga przekształcenia wymiaru sprawiedliwości i poboru podatków. Najpierw w Moskwie, a następnie w miastach prowincjonalnych rozpoczął wprowadzanie samorządu lokalnego. Bezpośrednim impulsem była potrzeba zwiększenia dochodów pochodzących z podatków i odciążenie władcy w sprawowaniu władzy administracyjnej. Założone cele zostały osiągnięte, a ich ubocznym skutkiem było polepszenie sytuacji mieszczan — nowe porządki stały się zachętą do osiedlania się w Rosji dla ich zagranicznych przedstawicieli²⁰.

W okresie reform przeprowadzanych przez Piotra Wielkiego Rosja aktywnie korzystała z europejskich doświadczeń i osiągnięć w różnych dziedzinach wiedzy. W zamyśle cara kraj powinien był szybko wejść do przestrzeni intelektualnej Europy, to zaś miałyby pozytywny wpływ na jego wizerunek jako państwa potężnego, wpływowego i oświeconego²¹. Za panowania władcy utworzono dwie nowe szkoły: Szkołę Nawigacyjną w Moskwie (1701) i Akademię Morską w Petersburgu (1715), a także sieć szkół świeckich na poziomie elementarnym²². Aktywizując warstwę szlachecką do udziału w oświacie, car wprowadził obowiązek nauczania matematyki i geometrii dzieci posiadającej poddanych szlachty w wieku od 10 do 15 lat. Matematyka była tak ważnym przedmiotem, że bez zezwoleń nauczycieli matematyki szlachta nie otrzymywała zaświadczeń o zawartym małżeństwie, ani też nie mogła wstępować w związki małżeńskie²³.

W 1724 roku Senat rozpatrzył projekt dekretu o utworzeniu Akademii Nauk²⁴. Jej członkowie mieli się zajmować pracą naukową,

¹⁹ Tamże, s. 222–224.

²⁰ Tamże, s. 183–184.

²¹ Т. Ерохина, *Немецкие историки-академики XVIII века в русской науке: оценки с позиций дореволюционной историографии*, „Вестник Челябинского государственного университета” 2011, nr 9, s. 129. Wszystkie cytaty w artykule w języku polskim podawane są wg przekładu autorki.

²² W. Serczyk, *Piotr...*, s. 222–224.

²³ L. Bazylow, P. Wiczorkiewicz, *Historia...*, s. 222.

²⁴ Początkowo nosiła nazwę Rosyjskiej, potem Petersburskiej, a następnie Cesarskiej Akademii Nauk. Tamże, s. 151.

kształceniem młodzieży i nauczycieli szkół początkowych ze względu na niedostatek szkół niższego szczebla²⁵. Piotr I potrzebował pomocy dla realizacji rozpoczętych reform i widział ją w wykształconej warstwie społecznej, która miałaby rozwijać wiedzę naukową i techniczną niezbędną do stworzenia nowoczesnej struktury wojskowo-politycznej i społeczno-kulturalnej państwa. Podejmowane były różne próby nauczania dzieci szlachty rosyjskiej na Zachodzie, która odbywała się jako powinność „przez dekret”. Bardziej skuteczny w tych warunkach był „import” wykształconych specjalistów do kształcenia młodzieży w kraju²⁶. Pierwsi członkowie Akademii zostali powołani po śmierci Piotra i byli to wyłącznie cudzoziemcy. Dopiero w czasach Elżbiety I w poczet członków został przyjęty pierwszy Rosjanin — Michaił Łomonosow²⁷.

Rządy Piotra I stworzyły korzystny klimat dla rozwoju rosyjskiej myśli. Troska o rozwój nauki już niebawem zaowocowała także przekładami dzieł autorów obcych, ich popularyzacją i nawiązywaniem relacji naukowych pomiędzy różnymi krajami.

Jednym z przykładów popularności tłumaczonego na język rosyjski dzieła stała się praca Benjamina Franklina *Almanach biednego Richarda* (*Poor Richard's almanacks*) wydawana w latach 1732–1757 jako rodzaj przewodnika kształtującego się społeczeństwa amerykańskiego. Był to kalendarz wypełniony wszelkiego rodzaju przydatnymi wskazówkami dotyczącymi np. prac w polu, zabawnymi historiami z różnych dziedzin wiedzy, opowieściami o niezwykłych wydarzeniach i licznymi przysłowiami i powiedzeniami. Większość stanowiła zapożyczenia z innych autorów, a Franklin dokonał wyboru tych najważniejszych i najbardziej interesujących, tak aby przyciągnąć uwagę czytelników. Nakład *Almanachu* rozchodził się corocznie w ponad 10 tys. egzemplarzy i ustępował w popularności tylko Biblii. Całość spajała figura Richarda Saundersa — głównego bohatera i astrologa, który był prostym człowiekiem z ludu, niezbyt wykształconym, ale mądrym dzięki doświadczeniu życiowemu. Wielu widziało w nim ideał oświecenia — nieskażonego cywilizacją „naturalnego człowieka”, któremu udało się zachować prawdziwe wartości ludzkie. Grupą docelową *Almanachu* była ta część drobnomieszczaństwa i ludności wiejskiej, która nie czytała gazet. Publikacja Franklina cieszyła się dużą popularnością i rozgłosiła nazwisko autora wśród niższych klas

²⁵ W. Serczyk, *Piotr...*, s. 226.

²⁶ Т. Ерохина, *Немецкие историки-академики...*, s. 129.

²⁷ W. Serczyk, *Piotr...*, s. 226.

społeczeństwa amerykańskiego, wprowadzając i zaszczepiając jego idee²⁸. Działalność drukarska autora (w tak skromny sposób przedstawiał się nawet po osiągnięciu sukcesu), nosiła przede wszystkim charakter społeczny i miała nie tylko informować o bieżących wydarzeniach, ale głównie edukować. Franklin proponował swoim czytelnikom system utylitarnych wartości mieszczańskich i wynikający z niego sposób zachowania się człowieka w społeczeństwie kapitalistycznym. Do tego systemu należy także obraz „człowieka idealnego”. Etos mieszczański powstał w Europie pod wpływem protestanckiej etyki pracy i do Stanów Zjednoczonych został przeniesiony przez pierwszych emigrantów — protestantów, do których należał przecież ojciec Benjamina — Josiah Franklin.

Nie sposób omawiać *Almanach biednego Richarda* w oderwaniu od innych dwóch prac autora. Razem z *Drogą do dobrobytu* (1758) i *Autobiografią* (1771–1794) utwory te stworzyły najbardziej wyrazisty zbiór wierzeń przeciętnego Amerykanina, wyrażający się w przekonaniu, że każdy człowiek swoim własnym wysiłkiem, przedsiębiorczością i pracowitością może wspiąć się na szczyty drabiny społecznej. Mimo innych warunków społecznych i ekonomicznych oraz coraz większych trudności w osiągnięciu indywidualnego sukcesu przekonanie to utrzymuje się w Ameryce do dzisiaj. Dla większości Amerykanów Franklin jest twórcą mitu społecznego wyrażającego się formułą spopularyzowaną w XIX wieku przez Horatio Algera „od pucybuta do milionera” i jedną z pierwszych osób, która mit ten w swoim życiu urzeczywistniła²⁹. W 1758 roku w pamflecie *Droga do dobrobytu* Franklin zgromadził wszystkie przysłowia i powiedzenia z różnych fragmentów *Almanachu*. Stanowiły one istotę mądrości życiowej, „ewangelię” przedsiębiorczego człowieka, który w humorystyczny sposób dzieli się z czytelnikami radami o tym, jak stać się bogatym. W tym celu należy przestrzegać kilku zasad:

1. Szanować czas — „czas to pieniądz”, „dzisiaj jest warte raz, jutro — dwa razy”, „jeśli chcesz mieć czas wolny, nie trać czasu”.
2. Ciężko pracować, aby uniknąć lenistwa — „lenistwo plecie się tak powoli, że ubóstwo szybko je dogania”, „lenistwo sprawia, że każda praca jest trudna”, „bezczynność jest jak rdza, męczy bardziej niż praca”, „klucz używany jest zawsze wypolerowany do błysku”.

²⁸ Я. Абрамов, *Франклин, его жизнь, обществ. и научная деятельность: Биографический очерк*, Типография товарищества «Общественная Польза», Санкт-Петербург 1891, с. 34.

²⁹ *Wizje Stanów Zjednoczonych w pismach Ojców Założycieli*, oprac. W. Osiatyński, przeł. A. Jaraczewski, PIW, Warszawa 1977, s. 80–81.

3. Być oszczędnym — „strzeżcie się drobnych wydatków, niewielki przeciek może zatopić wielki statek”, „ci, którzy kupują to, co niepotrzebne, wkrótce będą musieli sprzedać to, co konieczne”.
4. Zachowywać umiar — „nasze wady obciążają nas większymi podatkami niż rząd”.
5. Być cierpliwym — „kto jest zdolny być cierpliwym, jest w stanie osiągnąć to, co chce”.
6. Być uczciwym i dokładnie płacić rachunki³⁰.

Według autora człowiek powinien cnotę mierzyć użytecznością³¹. Także idea utylitaryzmu Franklina cieszyła się popularnością zarówno na starym, jak i na nowym kontynencie. Za probierz przydatności ten wybitny przedstawiciel oświecenia uznawał zgodność ze standardami opracowanymi na podstawie „kodeksu honorowego”, którego powinien przestrzegać idealny Amerykanin. Swoją kodeks propagował w krótkich esejach, anegdotach i zaleceniach *Almanachu*. Wzywał do ciężkiej pracy i oszczędności, wyśmiewał lenistwo i próżność luksusu. Zamieszczone w nim zasady znalazły się w *Autobiografii* i zawierały trzynaście cnót:

1. Umiar — nie jedz do otepienia, nie pij do podniecenia.
2. Milczenie — mów tylko to, co może przynieść pożytek innym lub tobie, unikaj próżnej rozmowy.
3. Ład — niech wszystkie twoje rzeczy mają swoje miejsce; niech wszystkie twoje sprawy mają swój czas.
4. Postanowienie — postanów sobie czynić to, co powinienes; czyn bez zwłoki to, co sobie postanowiłeś.
5. Oszczędność — nie czyn wydatków, chyba że dla dobra innych lub swego, to znaczy nic nie marnotraw.
6. Pracowitość — nie trać nigdy czasu, bądź zawsze zajęty czymś pożytecznym, unikaj wszelkich niepotrzebnych działań.
7. Szczerłość — nie uciekaj się do krzywdzącego oszustwa; myśl niewinnie i sprawiedliwie, a kiedy mówisz, mów właściwie.
8. Sprawiedliwość — nie krzywdź nikogo, wyrządzając mu zło lub pozbawiając pożytków, jakie mu się od ciebie należą.
9. Powściągliwość — unikaj krańcowości, nie odczuwaj krzywd w takim stopniu, jak twoim zdaniem na to zasługują.
10. Czystość — nie toleruj żadnej nieczystości ciała, odzieży czy mieszkania.
11. Spokój — niech ci nie zamęczają umysłu drobnostki lub też zdarzenia popolite i nieuchronne.

³⁰ О. Левшина, *Буржуазный этос американской культуры и его рецепция в России в XVIII-XIX вв.*, „Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина” 2015, т. 2, nr 2, s. 289–290.

³¹ М. Ossowska, *Moralność mieszczańska*, Ossolineum, Wrocław 1985, http://pracownik.kul.pl/files/43215/public/kultury/ossowska_franklin.pdf (31.08.2016).

12. Surowość cielesna — rzadko używaj płci, tylko dla zdrowia albo potomstwa, nigdy do oziępienia, osłabienia lub szkody w twoim czy cudzym spokoju i opinii.

13. Pokora — naśląduj Jezusa i Sokratesa³².

Powyższe zasady moralności mieszczańskie miały zagwarantować stosującym je dobrobyt, sukces, powodzenie, a kształtując podstawę etosu kultury amerykańskiej, znalazły się wśród idei, których przepływ odbywał się w ramach amerykańsko-rosyjskich stosunków międzykulturowych na przełomie XVIII i XIX wieku. Pomimo tego, że w Rosji występował ogólny entuzjazm dla idei użytkarnej, w szczególności wobec nauki Jeremiego Benthama, Johna Stuarta Milla i Herberta Spencera, to jej recepcja w przestrzeni intelektualnej odbywała się w sposób odmienny od przyjęcia na rodzimym, amerykańskim gruncie. W przeciwieństwie do Stanów Zjednoczonych w Rosji „kodeks honorowy” Franklina nigdy nie był traktowany jak przewodnik. Głównym powodem był słaby rozwój trzeciej klasy, której powstanie hamowała pańszczyzna, brak rozwiniętego przemysłu i handlu. Pracowitość, gospodarność i uczciwość nie wystarczały, by stać się bogatym w Rosji. Wpływały na to głębokie różnice w podstawowych wartościach kultury rosyjskiej i amerykańskiej zauważalne na poziomie aksjologicznym, religijnym, historycznym, gospodarczym oraz politycznym. W Ameryce Franklin, jako biznesmen z sukcesem prowadzący własną działalność i stosujący się do zaleceń kodeksu, zasługiwał na ogólny szacunek — w Imperium Rosyjskim osiągnięcie podobnego statusu nie było możliwe.

Działalność Franklina w zakresie upowszechniania wiedzy, głoszenie wolności religijnych i obywatelskich, krytyka niewolnictwa i instytucji publicznych w kategoriach prawa naturalnego, a także wydarzenia, w których brał udział, zapewniły mu sympatię demokratycznie myślących Rosjan. Pod koniec XVIII stulecia Franklin był już dobrze znany w Rosji jako publicysta, polityk i naukowiec. O nim jako o wynalazcy piorunochronu informowały „Санкт-Петербургские ведомости” już w 1752 roku³³. Nawiązał także osobiste kontakty ze znaczącymi postaciami rosyjskiego świata nauki i kultury, zwłaszcza Michaiłem Łomonosowem, Franzem Aepinusem i Georgiem

³² <http://www.let.rug.nl/usa/biographies/benjamin-franklin/the-whole-autobiography-in-one-file.php> (31.08.2016).

³³ Э. Осипова, *Россия и Америка: начало знакомства*, „Звезда” 2014, nr 10, <http://magazines.russ.ru/zvezda/2014/10/9os.html> (04.12.2016).

Richmannem, którego przedwczesną śmierć od uderzenia pioruna w 1753 roku podczas eksperymentu naukowego głęboko przeżywał. Wielu ówczesnych Rosjan spotkało się z nim osobiście zwłaszcza w czasie jego pobytu w Paryżu. W 1778 roku Franklin poznał się tam z Dienisem Fonfizinem, który pisał o swoim spotkaniu z „chwalebnym Franklinem” w zbiorze pod tytułem *Le rendez-vous des gens des letters*.

Pierwsze teksty wydane w założonym przez Franklina w 1743 roku Towarzystwie Filozoficznym zostały przekazane do Petersburskiej Akademii Nauk. W protokole z konferencji naukowej stwierdzono, że przekazuje się pracę: „Przedstawioną w imieniu Towarzystwa Filozoficznego, założonego w Filadelfii w Stanach Zjednoczonych, a także w imieniu znakomitego pana Franklina, pierwszy tom *Uwag* pod tytułem *Transactions of the American Philosophical Society*”. W rzeczywistości jest to pierwszy dokument potwierdzający rozwój stosunków naukowych pomiędzy USA i Rosją³⁴. W 1783 roku spotkała się z nim także reprezentująca amerykański rząd księżna Jekaterina Daszkowa. W dzienniku zapisała: „превосходный человек, который сочетал огромную эрудицию с простотой в манерах и внешности, вместе с естественностью, скромностью и большой снисходительностью к другим”³⁵. O dobrych stosunkach między Cesarską Akademią Nauk a Amerykańskim Towarzystwem Filozoficznym w Filadelfii świadczy fakt, że księżna Daszkowa, dyrektor Petersburskiej Akademii Nauk, została pierwszą kobietą członkiem tej amerykańskiej prestiżowej społeczności naukowej. Jej kandydaturę zaproponował właśnie Franklin i to on podpisał dyplom. Miało to miejsce w kwietniu 1789 roku, a już w listopadzie Petersburska Akademia Nauk wybrała Franklina na członka honorowego³⁶.

Amerykańska Akademia Sztuk i Nauk założona w Bostonie w 1780 roku oraz Towarzystwo Filozoficzne w Filadelfii podtrzymywały stosunki naukowe z Petersburską Akademią Nauk i Moskiewskim Towarzystwem Badaczy Przyrody. Wiceprezes Amerykańskiego Towarzystwa Filozoficznego — Thomas Bond — w 1782 roku mówił o chęci współpracy z naukowcami z kraju, który przyczynia się do rozwoju nauki i literatury:

³⁴ Т. Артемьева, *Вхождение России в интеллектуальное пространство Европы*, „Вопросы философии” 2009, nr 9, с. 22–55.

³⁵ Э. Осипова, *Россия и Америка: начало...*

³⁶ Tamże.

Россия, которая еще несколько лет тому назад была почти неизвестна в Европе, поднялась к светлому величию, подобно утреннему солнцу. Она занялась поисками ученых во всем мире и предоставила все возможные поощрения различным отраслям литературы; есть что-то общее и похожее между Россией и Америкой в том, что касается созданных улучшений и неожиданного величия³⁷.

Stosunki Franklina z Rosją dotyczyły nie tylko tematów naukowych. W 1783 roku, z okazji zawarcia pokoju między Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią w Paryżu, Rosyjskie Kolegium Spraw Zagranicznych przesłało do Franklina oficjalne gratulacje podpisane przez akademika Franza Aepinusa. To w tym dokumencie zostały podkreślone zasługi Franklina przede wszystkim jako naukowca i bojownika o wolność Ameryki. Na początku roku Aepinus w liście do Franklina wysoko ocenił znaczenie rewolucji amerykańskiej: „Это — событие, благотворное воздействие которого на весь род человеческий будет сказываться в грядущих веках”³⁸.

Szczególnie dużo dla popularyzacji idei Franklina w Rosji zrobił Nikołaj Nowikow. Aby zapoznać czytelników z życiem Franklina, drukował fragmenty jego dzieł. Według oceny wydawcy, Franklin był amerykańskim przedstawicielem oświecenia — uczonym i bojownikiem o wolność:

Франклин в некоторых веках почитаем будет божеством. Электричество преобразует всю физику; селения Англинские преобразуют всю политику. Франклин был главою при обеих сих важных переменах³⁹.

Od końca 1770 roku Franklin pozostał jednym z najbardziej znanych zagranicznych pisarzy i naukowców w Rosji⁴⁰. Początkowo jego prace były publikowane we Francji, w której Franklin żył i reprezentował interesy dyplomatyczne najpierw kolonii, a następnie niezależnego państwa amerykańskiego. Następnie rozprowadzono je w innych krajach. W związku z tym pierwsze rosyjskie publikacje były tłumaczeniem jego utworów z francuskich lub rzadziej z niemieckich źródeł⁴¹. Na łamach dodatku do „Московских ведомости” z 1784 roku (numery 65–69) w rubryce *Ogólny opis amerykańskich oby-*

³⁷ Tamże.

³⁸ Tamże.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Т. Артемьева, *Вхождение России в интеллектуальное...*, s. 22–55.

⁴¹ О. Левшина, *Буржуазный этос...*, s. 293.

czajów ukazało się anonimowe tłumaczenie Franklinowskich *Uwag dotyczących dzikusów Ameryki Północnej*. Przekład ten został wydrukowany w Rosji w tym samym roku, w którym ukazał się oryginał w Londynie⁴².

Pomimo pojawiającej się niechęci wobec kultu Ameryki, nazywanej „żółtym diabłem” (według Maksima Gorkiego — złotym), w Rosji publikowane były najbardziej „burżuazyjne w duchu” prace Franklina. Częściej od innych jego dzieł był tłumaczony pamflet *Droga do dobrobytu*. Pierwsze skrócone tłumaczenie ukazało się w 1778 roku pod tytułem *Правоучительные домоводственные рассуждения*. W całości utwór ukazał się w Petersburgu w 1784 roku bez podania autora. W ten sposób *Almanach* był opublikowany w Ameryce i innych krajach. To wydanie uważa się za pierwsze dzieło literatury amerykańskiej opublikowane w Rosji⁴³. W 1791 roku w Moskwie ukazała się kolejna edycja — *Как помыслине пережить век. Наука доброго человека Richarda. Droga do dobrobytu*, która była wydawana w Rosji wiele razy i za każdym razem odnosiła wielki sukces. W 1835 roku tekst zaadaptowano także dla dzieci⁴⁴.

Drugim najbardziej popularnym utworem Franklina była jego *Autobiografia*, opublikowana w 1791 roku w Paryżu. Jednym z pierwszych, który ogłosił jej wydanie, był Nikołaj Karamzin, jeden z najbardziej aktywnych popularyzatorów idei Franklina w Rosji. Według naocznych świadków w jego gabinecie wisiał portret wielkiego Amerykanina. W 1790 roku, w czasie pobytu na przedmieściach Paryża w Passy, odbył spacer do domu, w którym mieszkał Franklin⁴⁵. Karamzin wspominał go w *Письмах русского путешественника*, odnosząc się do swego pobytu w Lipsku, kiedy słuchał wykładu rektora tamtejszego Uniwersytetu dr. Ernsta Platnera, który mówił z wielkim szacunkiem o Franklinie jako o polityku: „Widząc obrazę praw człowieka, z taką gorliwością podejmuje się on być ich rzecznikiem! Od tej chwili przestaje żyć dla siebie, a w dobru wspólnym zapomina o swoim prywatnym”⁴⁶. Myśl, którą Karamzin przypisał Platnerowi, jest oczywiście bliska również jego poglądom. W uwagach o przekładzie francuskim *Autobiografii* Karamzin pisał o jej autorze jako o człowieku, który „poniżył dumę Brytyjczyków,

⁴² Э. Осипова, *Россия и Америка: начало...*

⁴³ Тамże.

⁴⁴ О. Левшина, *Буржуазный этос...*, s. 293.

⁴⁵ Тамże, s. 294.

⁴⁶ Э. Осипова, *Россия и Америка: начало...*

podarował wolność prawie całej Ameryce i wielkimi odkryciami wzbogacił nauki”⁴⁷.

W rosyjskiej prasie tłumaczenia *Autobiografii* zaczęły pojawiać się dość wcześnie. W 1798 roku, w załączniku do „Московских ведомств” — czasopisma „Приятное и полезное препровождение времени”, pojawił się fragment tego dzieła zawierający „kodeks honorowy” Franklina i opis metodologii moralnego samodoskonalenia. Pierwszego częściowego tłumaczenia utworu dokonał w 1799 roku młody poeta Andriej Iwanowicz Turgieniew, jednak pełnego tłumaczenia utworu dokonano dopiero w 1956 roku z okazji 250 rocznicy urodzin pisarza⁴⁸.

W 1799 roku, razem z przywołanym przekładem Turgieniewa, została opublikowana pierwsza biografia Franklina w języku rosyjskim⁴⁹. Turgieniew napisał też esej *Życie Franklina*, gdzie wskazywał główne cechy charakteru bohatera — pracowitość, żarliwą miłość do nauki, prostolinijność i uczciwość⁵⁰. Braci Turgieniewów przyciągało do Franklina wiele: idee samokształcenia, głęboki demokratyzm, przywiązanie do wolności. Aleksandr Iwanowicz Turgieniew, kolega Karamzina i przyszły mentor Puszkina, czytał *Drogę do dobrobytu* kiedy był studentem Uniwersytetu w Getyndze⁵¹. Franklinowi oddał cześć także Aleksandr Radiszczew w *Podróży z Petersburga do Moskwy* (1790)⁵².

Pomimo istnienia przekładów warstwy wykształcone czytały Franklina w oryginalne. Na podstawie zachowanych katalogów można stwierdzić, że jego książki były dostępne m.in. w bibliotekach Aleksandra Woroncowa, Aleksieja Razumowskiego, Dmitrija Szeremietiewa, Dmitrija Buturlina i Jekatieriny Daszkowej. W XIX wieku w rosyjskim społeczeństwie zainteresowanie pracami Franklina nie osłabło, co więcej, ich echa znalazły miejsce w literaturze pięknej. Na początku tego stulecia za człowieka „Franklinowskiego typu” może być uznany bohater komedii Aleksandra Gribojedowa *Mądremu biada* (1824) Aleksiej Stepanowicz Mołczalin. Odpowiada on niemal wszystkim zasadom „kodeksu honorowego”. Już samo jego nazwisko

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ О. Левшина, *Буржуазный этос...*, s. 294.

⁴⁹ Э. Осипова, *Россия и Америка: начало...*

⁵⁰ Т. Артемьева, *Вхождение России в интеллектуальное...*, s. 22–55.

⁵¹ Э. Осипова, *Россия и Америка: начало...*

⁵² Б.Гиленсон, *История литературы США. Учебное пособие*, Academia, Москва 2003, s. 30.

odtwarza drugą z trzynastu cnót zbioru — milczenie. Jak sam przyznaje, ma dwa talenty: powściągliwość i dokładność. Powściągliwość jest dziewiątą cnotą w katalogu Franklina, natomiast dokładność odpowiada kilku punktom: porządkowi (pedantyczność Mołczalina), pracowitości (Mołczalin regularnie prowadzi interesy Pawła Afanasjewicza Famusowa), determinacji (robi dokładnie to, co musi być zrobione), czystości (przestrzega schludności w odzieży i w domu), oszczędności (pomimo nieznacznej pensji Mołczalin ma środki na prezenty dla Lisy) i zachowaniu spokoju (nie martwi się niepotrzebnie). Z trzynastu cnót Franklina Mołczalin nie wywiązuje się tylko z jednej — ze szczerości. Wszystkie jego działania są fałszywe, dlatego można uważać go za hipokrytę. Przestrzega „kodeksu honorowego” Franklina, ale nie wynika to z jego wewnętrznego przekonania, lecz wyłącznie z chęci osiągnięcia korzyści. Zakłamanie Mołczalina wywołuje przesadnie negatywne wrażenie, ale nawet gdyby stosował się do wszystkich zaleceń Franklina szczerze, nie zmieniłoby to negatywnego stosunku do jego osoby. Jak zauważa Olga Lewszina badająca recepcję norm kodeksu, figura Mołczalina co do zasady nie odpowiada ani tradycyjnym wartościom kultury rosyjskiej, ani realiom historycznym, w których została osadzona, a zatem nie może być oceniana pozytywnie⁵³. Przyczyna takich rozbieżności leży w odmiennych wartościach kultury rosyjskiej i amerykańskiej. Cnoty wskazane przez Franklina są oparte na zasadach etyki protestanckiej, podczas gdy u podstawy kultury rosyjskiej leżą wartości prawosławne, potępiające utilitaryzm i dążenie do zysku.

Jedną z pierwszych osób, która wystąpiła z krytyką kodeksu Franklina, był Paweł Pietrowicz Swinin, pełniący w latach 1811–1813 służbę dyplomatyczną w Stanach Zjednoczonych. Krytykę można odnaleźć również w noweli księcia Władimira Fedorowicza Odojewskiego opublikowanej w 1839 roku w czasopiśmie „Современник” *Miasto bez imienia* czy w zbiorze *Rosyjskie noce*, w których pisze o tęsknocie ogarniającej człowieka na myśl o Stanach Zjednoczonych. Utwór podejmuje temat wybudowania na jednej z wysp państwa opartego na zasadach korzyści osobistej sformułowanych przez brytyjskiego filozofa Jeremy’ego Benthama. Na jego cześć fikcyjne państwo zostało nazwane „Bentham”. Początkowo kraj rozkwitał, ale wkrótce rozwój zamienił się w upadek. Przyczyną śmierci zamożnego niegdyś społeczeństwa było odwrócenie się od norm moralnych i religijnych

⁵³ О. Левшина, *Буржуазный этос...*, s. 290–291.

oraz sztuki na rzecz zasad utylitarnych, które przynoszą korzyści dla mieszkańców, ale niszczą społeczeństwo od środka. Zdaniem znanego badacza rosyjsko-amerykańskich stosunków literackich — Aleksandra Nikolukina — w utworze *Miasto bez imienia* autor stworzył satyryczną alegorię USA. Wcześniejsze podobieństwo między „Bentham” i Stanami Zjednoczonymi dostrzegł także Wissarion Bieliński, jednak z dalszymi prognozami dotyczącymi przyszłości Stanów Zjednoczonych przedstawionymi przez Odojewskiego, Bieliński się nie zgadzał. Krytyka amerykańskiego utylitaryzmu rozwinęła się w późniejszym czasie, szczególnie w XX wieku, kiedy to przybrała formę konfrontacji dwóch ideologii: kapitalistycznej i komunistycznej⁵⁴. Utwory Franklina były bardzo popularne także wśród dekabrystów. Na zsyłce *Uwagi Franklina* tłumaczyli Iwan Puszczyn i baron Władimir Szejngel⁵⁵.

O ile prace Franklina docierały do szerokiego grona odbiorców, to teksty tłumaczonych na język rosyjski historyków trafiały jedynie do zainteresowanych profesjonalistów. To właśnie one kładły podwaliny pod rozwój nauk historycznych w Rosji. Pierwszymi profesjonalnymi historykami byli naukowcy niemieccy. Ich poglądy, idee i prace wzbudzały szczególne zainteresowanie wśród tworzącego się środowiska historiografów⁵⁶. Znanych historyków Gottlieba Bayera, Gerharda Millera i Augusta Schlözera Zagoskin nazywa założycielami szkoły niemieckiej w badaniu historii Rosji, która „na długo spowolniła narodowy rozwój historii ojczystej”. Niemniej jednak sam przyznaje, że ci naukowcy wprowadzili do historii Rosji metody badawcze opracowywania źródeł, a nawet jednostronność i tendencyjność ich podejścia do dziejów państwowych przyniosły pewne korzyści, ponieważ „rozpoczęli gorącą dyskusję na temat wielu zagadnień starożytnej historii Rosji i przysłużyli się bardziej uważnej obserwacji, krytyce i analizie jej pierwotnych źródeł”. Jako kontrpropozycja do tej szkoły w połowie XVIII wieku w rosyjskiej nauce historycznej, według Zagoskina, powstała szkoła słowiańska, której założycielem był Michaił Łomonosow⁵⁷. W gronie piszących o Rosji znalazł się wspomniany August Ludwig Schlözer. Mieszkał w tym kraju niedługo, bo w latach

⁵⁴ Tamże, s. 291–293.

⁵⁵ Tamże, s. 294–295.

⁵⁶ Т. Ерохина, *Немецкие историки-академики...*, s. 129–130.

⁵⁷ В. Астафьев, *Историческая Наука России XVIII века в оценке историков русского права*, „Учёные записки Казанского университета”, серия „Гуманитарные науки” 2013, т. 155, nr 3–1, s. 149–150.

1761–1767, ale mocno związał z nim swoją działalność naukową. Pozostał przykładem badacza, który starał się, aby nauka była jednokowa w przestrzeni międzynarodowej. Do końca swojego życia zdecydowanie przyczynił się do wzmocnienia rosyjskich i niemieckich stosunków naukowych i kulturalnych, patronował rosyjskim studentom przybyłym na Uniwersytet w Getyndze. Schlözer podziwiał Rosję, jej bogactwo zabytków i przeszłości, chciał odkryć je dla krajów europejskich, co sprawiło, że tym samym „udowodnił swój szczerzy rosyjski patriotyzm”. Współczesną mu Rosję, przedstawiał jako ideał absolutyzmu oświeceniowego, a *Nestora* poświęcił Aleksandrowi I⁵⁸.

Jak twierdzą jego krytycy, Schlözer z lekceważeniem traktował twórczość pisarzy rosyjskich żyjących przed nim oraz jemu współczesnymi. W swoim *Nestorze* zauważa, że pośród rosyjskich autorów zajmujących się historią Rosji nie było ani jednego naukowca historyka. Wszystko, co zostało napisane w tej dziedzinie przez rosyjskich amatorów, jego zdaniem, było wyjątkowo złe, niewłaściwe i błędne. Tylko jednej publikacji oddaje sprawiedliwość — to wydanie *Ruskiej Prawdy* Aleksieja Musina-Puszkina i towarzyszy⁵⁹.

Koncepcja badawcza Schlözera została zawarta w jego dziele *Wstęp do historii powszechnej* (1772). Schlözer, dzięki szkole getyndzkiej, wprowadził do naukowego obiegu takie pojęcia jak historia świata, historia powszechna, historia ludzkości czy nauki pomocnicze historii⁶⁰. Zastanawiał się także nad tym, czym konkretnie jest nauka historyczna. Według jego koncepcji idea naukowa powinna zawierać po pierwsze pojęcie systematycznej historii świata, po drugie synchroniczny podział historii świata według okresów i po trzecie syntetyczne podejście do historii świata (chrono-techno-geo-etnograficzne).

Przedmiotem systematycznej historii świata są przemiany ludzkości, a treść historii świata stanowią zachodzące w niej wielkie zmiany. Historia świata charakteryzuje się podwójnym określeniem: z jednej strony jest to suma wszystkich poszczególnych historii; z drugiej — jest przedstawiana jako system, w którym świat ludzi jest jednostką całościową. Powszechny ogląd przekształca sumę w system, prowadzi wszystkie państwa do jedności, rozumianej jako „rodzaj ludzki”, ocenia wszystkie narody według ich stosunku do wielkich przemian

⁵⁸ Т. Ерохина, *Немецкие историки-академики...*, s. 132–133.

⁵⁹ http://az.lib.ru/k/kljurowskij_w_o/text_0350.shtml (29.08.2016).

⁶⁰ Ю. Васильев, *Начало исторической науки в Европе: тезаурус Августа Людвиг Шлөцера*, „Знание. Понимание. Умение” 2015, nr 2, s. 155.

w świecie. Suma państw nie jest systemem historii świata, nie zawiera informacji o całości. Historia świata wywodzi się z historii prywatnych, które składają się na całość. Według definicji Schlözera „więź polityczna jest matką ludzkości”. Na niektóre części historii świata można spojrzeć oddzielnie. Pokazuje ona w jaki sposób świat powstał jako całość oraz jak powstały jego części, czym był wcześniej i czym stał się dzisiaj, jak świat przeszły łączy się z teraźniejszym. Schlözer przedstawił ich wzajemne relacje, wskazując, że każdy naród ma swoją własną historię, gdyż historia powszechna stanowi zbiór odrębnych historii w stosunku do pozostałych części i do całości. Zbiór wszystkich historii zawarty w systemie daje powszechną historię Europy. Historia systematyczna sugeruje filozoficzne zrozumienie wielu problemów. Tłumaczy jak powstała Europa, w jaki sposób osiągnęła wysoki stopień rozwoju, jak poszczególne kraje wzrosły poprzez oświatę, zmiany w obrębie moralności i wzrost potęgi w stosunku do innych.

W historii narodów uwzględnionych w klasyfikacji Schlözera zostały odzwierciedlone wielkie światowe zdarzenia („происшествия”), znaczące wydarzenia („события”) i zjawiska („явления”)⁶¹ zachodzące w historii powszechnej. Biorąc pod uwagę znaczenie dla historii tylko prawdziwie wielkich czynów i ich przyczyn (forma rządów, prawa, polityki, edukacji obyczajów, moralności, prawa i nauki, poziom rolnictwa, handlu, produkcji), Schlözer podkreślił, że to wszystko musi być rozumiane za pomocą wielopoziomowego i wielokierunkowego systemu. W związku z tym pojawiły się rygorystyczne wymagania dotyczące nauki. Uznano, że historyk tylko z perspektywy czasu może prawidłowo oceniać przeszłość. Odrzucono spekulacyjne intelektualizmy, obrazy, rozmowy i argumenty — podstawę wiedzy naukowej stworzyły tylko wybrane i zaklasyfikowane zdarzenia („происшествия”). W takim podejściu wyraźny jest pogląd poprzedzający nadchodzącą tendencję pozytywistyczną.

Synchroniczne podejście do historii polega na podziale historii na okresy. Wymagane jest jednak spełnienie pewnych warunków. Historia świata powinna wyjaśniać wszystkie istotne zmiany w świecie. W terminologii Schlözera zdarzenia („происшествия”) sugerują następujące stałe tezaursowe: pamięć (zapamiętać i zachować), wyobrażenia (rozpatrywanie ich w porządku chronologicznym wraz

⁶¹ Autorka konsekwentnie zachowała tłumaczenie określeń: „происшествия” jako zdarzenia, „события” jako wydarzenia i „явления” jako zjawiska. Przy każdym z nich podała terminy w języku oryginalnym.

ze wszystkimi połączeniami) oraz rozum (rozpatrywanie społeczeństwa jako całości, rozróżnienie systemu od sumy). To dlatego należy podzielić historię na epoki i okresy. Pomimo postawienia wiedzy naukowej rygorystycznych wymagań, stan wiedzy historycznej z lat 70. XVIII wieku nie pozwolił Schlözerowi wznieść się ponad mitologiczny charakter periodyzacji historii. Podział procesu dziejowego na epoki i okresy nieuchronnie prowadzi do utraty ogólnego pięknego obrazu percepcji. Metoda naukowa nie powinna jednak przerywać ciągu zjawisk („явлений”), wydarzeń („событий”) i **ciągu czasów** — są one esencją synchronicznej metody studiowania historii, która określa sposób łączenia poszczególnych części i okresów. Polega ona na powszechnym przeglądzie całości i związków zdarzeń („происшествий”), łączeniu przyczyn i skutków oraz wzajemnych relacji między wydarzeniami („событиями”). W kontekście podejścia synchronicznego metodologiczne rozróżnienie systemu od sumy znajduje odzwierciedlenie w ocenie historii poszczególnych narodów. Według Schlözera w historii wybiera się z całości wielość sum — narody przywódcze. Na tej liście Słowianie zostali umiejscowieni obok Franków, Normanów, Mongołów, Turków, Chińczyków, Arabów i innych grup etnicznych. Słowianie byli postrzegani jako wielki naród, który pojawił się w historii nie wcześniej niż w VI wieku. Poparciem tego twierdzenia było dość wątpliwe świadectwo Jordana, w którym stwierdzał, że król Ostrogotów Hermanaryk podał nazwę Słowian pośród narodów przezeń podbitych. Schlözer podkreślił, że w żadnej kronice nie ma dowodów na przesiedlenie licznych narodów słowiańskich ze Wschodu do Europy i że język słowiański jest językiem europejskim. W odniesieniu do definicji Mongołów zwalczano określenie ich jako Tatarów w historii niemieckiej, polskiej i rosyjskiej. Kryterium wyboru znaczących narodów nie była sława ich czynów czy historia nasycona wydarzeniami („событийная”), lecz ich wpływ na całość, na główne regiony świata. Schlözerowska klasyfikacja narodów wyróżniała trzy grupy. Pierwsza składała się z narodów zwycięskich: Persów, Tatarów, Mongołów itd. W skład drugiej wchodziły narody ważne: Egipcjanie, Fenicjanie, Żydzi, Grecy itd. Trzecia grupa obejmowała narody główne: Asyryjczyków, Macedończyków, Hiszpanów i Brytyjczyków. Schlözer umieścił Rosjan w grupie narodów głównych, jednak „укры” (pograniczni Wenedowie), podobnie jak wiele innych plemion słowiańskich (w szczególności na terenach Brandenburgii), nie zostali w tej klasyfikacji uwzględnieni. Należy

podkreślić, że Łomonosow bronił tożsamości Słowian, a historię Rosji badał przede wszystkim jako historię narodu rosyjskiego. Jednak w przeciwieństwie do Schläzera bezsporny dla Łomonosowa był fakt przechodzenia wielu narodów słowiańskich przez ziemie rosyjskie jeszcze przed narodzeniem Chrystusa, a także ich duże znaczenie na tym terytorium już w pierwszych wiekach naszej ery. Zdaniem Schläzera analiza wielkich wydarzeń („событий”) wymaga dwutorowego — synchronicznego i syntetycznego — podejścia do badań.

Podejście syntetyczne dowodzi, że historia obejmuje zdarzenia („происшествия”) stanowiące podstawę ważnych przemian ludzkości, uwzględniające wszystkie dziedziny życia: historię państwa, prawa, handlu, sztuki, nauki, wynalazków itp. Kryterium ważności zdarzeń („происшествий”) dla całej ludzkości, powinno być określone jako wpływ historii na psychologię, politykę, fizykę i inne nauki. Zdaniem Schläzera podejście syntetyczne jest przejawem następującego procesu historycznego: państwa podzieliły się jak wielkie rzeki na wiele odnóg, ale ich historia jest kontynuowana w nowej jakości. W tej retoryce utrzymane jest także Łomonosowskie kojarzenie procesu historycznego, jako okresowego strumienia bytu ludzkiego, z obrazem przepływu rzeki⁶².

Działalność, poglądy i prace Schläzera odbiły się szerokim echem w rosyjskim świecie naukowym. Ich ocena nie była jednak jednolita. Jednym z pierwszych wielbicieli Schläzera był Michaił Pogodin — dziewiętnatowieczny historyk i działacz społeczny, który nazwał swoim „głównym nauczycielem” Nikołaja Karamzina i Schläzera. Schläzerowskie podejście krytyczne było dla Pogodina jednym z głównych kryteriów profesjonalizmu, stanowiącym integralną myśl badacza z pierwszej połowy XIX wieku. Do Schläzera odnosił się także Sołowiow, szczególnie w okresie jego krytycznych wypowiedzi pod adresem historycznych poglądów słowianofilów. W 1856 roku napisał esej o niemieckim historyku, w którym przedstawił jego biografię oraz ocenił idee i dzieła. Zasług Schläzera Sołowiow nie dostrzegął w tworzeniu „верных” poglądów na temat wydarzeń z historii świata, a w tym, że:

wprowadził ścisłą krytykę, badania naukowe konkretów, wskazał na potrzebę pełnego i szczegółowego badania nauk pomocniczych historii; dzięki Schläzerowskiej metodzie nauka stała na solidnych podstawach, bo on poprzedził badania niehistorycznej fizjologii zajęciem się historyczną anatomią.

⁶² Ю. Васильев, *Начало исторической...*, s. 155–158.

Znaczenie Schlözera dla rosyjskiej historiografii Sołowiow podkreślił także w 1857 roku w artykule *Schlözer i antyhistoryczny kierunek*. Krytykując w nim słowianofilską idealizację dawnych form życia w Rosji, historyk, poprzez odwołanie się do Schlözera, przeciwstawił jej jego racjonalistyczne podejście do badania historii wraz z ideą rozwoju i zmiany socjalno-prawnych form życia ludzkiego w jego ruchu postępowym.

Konstantin Bestużew-Riumin odnosił się z kolei z wielkim szacunkiem do twórczości naukowej i do osoby Schlözera. Z podziwem pisał, że dzięki jego wielostronnemu przygotowaniu udało się opracować metodę krytyczną źródeł percepcji i zniszczyć gromadzone przez wieki uprzedzenia w nauce i w życiu. Podkreślał przy tym:

Zalicza się on do tych ludzi, torujących drogę nauce historycznej naszych czasów, którzy połączyli zdania Bolingbroke'a i Voltaire'a z uczonym niemieckim sposobem prezentacji, a więc i właściwą im krytyką, połączyli to czego im brakowało: gruntowną wiedzę i badania naukowe⁶³.

W eseju o Schlözerze pisał o wywołanym przez jego myśli społecznym rezonansie w kręgach słowianofilów i ich oponentów:

Sołowjow, wstąpiwszy w polemikę ze słowianofilami, rozpoczął ją w imię metody, którą wniósł do nauki rosyjskiej Schlözer; z drugiej strony, w słowianofilskim zbiorze został umieszczony w 1847 roku artykuł skierowany przeciwko ogólnym poglądom Schlözera, I.E. Izabelin miał głównie na myśli Schlözera w swoich atakach na niemieckich historyków⁶⁴.

Kolejni krytycy niemieckiego historyka zwracali uwagę na to, że Schlözer przedstawił wiele przydatnych hipotez dotyczących pracy nad tekstem źródłowym (Wasilij Kluczewski), natomiast Michaił Kojalowicz skrajnie negatywnie odnosił się do jego osoby, uważając, że niemieckim akademikiem kierowała chęć zysku. Poruszył nie tylko kwestię niepowodzeń naukowych Schlözera, ale także problem jego skrajnej politycznej niewiarygodności. Inaczej odnosił się do niego Pawieł Milukow. Twierdził, że dzięki niemu nastąpił jakościowo nowy etap w pracach nad kronikami, ponadto historiografia XIX wieku zaczyna się właśnie od Schlözera:

Schlözer silną ręką wyrwał historię z błędnego koła i postawił przed nią realne, praktyczne zadanie — poznanie życia. On pierwszy rozumiał historię jako

⁶³ Tamże.

⁶⁴ Tamże.

badanie życia państwowego, kulturowego, religijnego zbliżył ją do statystyki, geografii, polityki i innych dziedzin prawdziwej wiedzy⁶⁵.

Oceny historyków niemieckich pod koniec XIX wieku, podczas rozpoczynającego się procesu globalizacji, zaczęły dostosowywać się do przekonania o przynależności idei naukowych do dorobku światowego. Wyrazem zainteresowania rosyjskiej dziewiętnastowiecznej historiografii twórczością niemieckich historyków było wydanie esejów o *Małorusi i Małorosjanach* Gerharda Millera w 1846 roku. Znaczącym faktem historiograficznym była publikacja w XIII tomie periodyku Wydziału Języka i Literatury Rosyjskiej Cesarskiej Akademii Nauk (1875) autobiografii Schlözera — *Publiczne i prywatne życie Augusta Ludwiga Schlözera, przez niego samego napisane*⁶⁶.

Schlözerowska wykładnia historii jako nauki, a zwłaszcza wykształcone przez niego podejście syntetyczne, stało się w XIX wieku metodologiczną podstawą historycznych koncepcji przedstawicieli rosyjskiej szkoły historycznej — Kluczewskiego i Kariejewa. Dzisiaj podejście syntetyczne do pisania historii koncentruje się na zwrocie do człowieka jako przedmiotu badań historycznych. Takie stanowisko prezentują czołowi zachodni teoretycy: John Ryusen i Georg Iggers w Niemczech, Franklin Anker-Smith w Holandii, Peter Burke w Wielkiej Brytanii, Lionel Gossman i Alan Megill w USA itd.⁶⁷.

Recepcja dwóch dzieł zachodnich autorów, tj. *Almanachu biednego Richarda* Benjamina Franklina oraz *Wstępu do historii powszechnej* Augusta Ludwiga Schlözera w Rosji odbywała się w sposób intensywny, złożony, wielowymiarowy, a sami autorzy byli oceniani niejednoznacznie. Klimat intelektualny zapoczątkowany przybliżaniem Rosji do Europy przez Piotra I sprawił, że idee i koncepcje Franklina oraz Schlözera miały wpływ na myśl współczesnych im Rosjan. Warto jednak zauważyć, że były nośne poprzez prowokowane polemiki również w dyskusjach i dziełach następnych pokoleń.

⁶⁵ Т. Ерохина, *Немецкие историки-академики...* s. 133–135.

⁶⁶ Там же, s. 133–136.

⁶⁷ Ю. Васильев, *Начало исторической...*, s. 158.

РЕСЕРСЈА ALMANACHU...

Малгожата Дембовчик

ВОСПРИЯТИЕ АЛЬМАНАХА БЕДНОГО РИЧАРДА БЕНДЖАМИНА ФРАНКЛИНА И ВВЕДЕНИЯ ВО ВСЕОБЩУЮ ИСТОРИЮ АВГУСТА ЛЮДВИГА ШЛЁЦЕРА В РОССИИ

Резюме

В статье указан процесс межкультурного трансфера идей, мифов и понятий с западного мира в Россию на основании российского восприятия произведений Бенджамина Франклина и Августа Людвиг Шлёцера. Произведения Франклина находились в частных библиотеках и были переведены поэтами декабристами. В них был образован персонаж, являющийся сторонником «почетного кодекса», который появлялся в произведениях российских писателей того времени, что доказывало живучесть западных идей в России.

Вдохновляющими оказались также научные достижения Шлёцера. Они, хотя и не вызвали однозначно положительных отзывов, но причинились к созданию фундамента историографии XIX века и исследований российских хроник. Популярность авторов этих произведений стала также существенным фактором, ведущим к становлению и развитию научных и культурных взаимоотношений России с США и Германией.

Małgorzata Dębowczyk

RECEPTION OF BENJAMIN FRANKLIN'S *POOR RICHARD'S ALMANACK* AND AUGUST LUDWIG VON SHLÖZER'S *INTRODUCTION TO WORLD'S HISTORY* IN RUSSIA

Summary

The article, basing on the Russia's reception of the works of Benjamin Franklin and August Ludwig von Shlözer, presents the process of intercultural transfer of ideas, myths and concepts from the Western world to Russia. The popularity of Franklin's works, which were presented in private libraries in the original language and translated by the exiled poets and Decembrists and inspired Russian writers with their figure of a bourgeois follower of the "code of honour", were proof of the vitality of the Western ideas in Russia. Schlözer's scientific accomplishments also turned out to be inspirational, although they haven't received as unanimously enthusiastic reviews of Russian intellectuals; they contributed, however, to establishing the foundations of the 19th-century historiography and research on Russian chronicles. The popularity of the authors became also a significant factor leading towards establishing and developing relations of scientific and cultural character between Russia and the United States and Germany.